


Derleme Makale ♦ Review Article

**Farklı Tarihsel Yaklaşımlarla Toplumsal Gerçekliğin Analizi:  
Fukuyama ve Huntington Karşılaştırması**

*Analysis of Social Reality with Different Historical Approaches:  
Comparison of Fukuyama and Huntington*

Mehtap Nur BİTMEZ\*\*

 0000-0001-6534-6086

MAKALE BİLGİSİ

**Başvuru:** 31. 10. 2023  
**Düzeltilme Talebi:** 20. 11. 2023  
**Son Düzeltilme:** 25. 11. 2023  
**Kabul:** 04. 12. 2023  
**Online Yayın:** 15. 12. 2023

**Anahtar Kelimeler:**

Kültür Sosyolojisi  
Toplumsal Gerçeklik  
Medeniyet  
İlerlemeci Tarih Yaklaşımı  
Döngüsel Tarih Yaklaşımı

ÖZ

İnsanlık tarihinin bilgisi, gerçeklik arayışındaki teorisyenleri her zaman yakından ilgilendirmiştir. Toplum bilimciler, içinde buldukları zaman diliminde dikkat çeken olgu ve olayları anlamak ve açıklamak adına farklı tarihsel yaklaşımlara başvurmuşlardır. Tarihsel sürece eklenen 'din' ve 'kültür' ile tüm bunları kapsayan 'medeniyet' kavramları da sosyal bilimlerin önemli gördüğü konuların başında gelmektedir. Toplumsal gerçekliğin nasıl var olduğu, ne şekilde değişme veya gelişme göstereceği sorularından hareketle gerçekleştirilen düşünsel ve sosyolojik analizler, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllar itibarıyla yoğunlaşmıştır. Toplumsal gerçekliği anlamlandırmada birbirine zıt olan iki farklı tarih yaklaşımından söz edilebilir. Bunlardan biri, insanlık tarihini bir bütün olarak düz bir çizgideymişçesine planlı bir biçimde hep daha iyiye, mükemmeye doğru ilerlediğini savunan 'ilerlemeci tarih yaklaşımı'dır. Bunun aksini söyleyen 'döngüsel tarih yaklaşımı' ise insanlık tarihinin; tek bir bütünden ibaret olmayıp farklı medeniyetlerle var olduğunu, bu medeniyetlerin bir organizma gibi doğup geliştikten sonra zayıflayarak yıkılabileceğini, dolayısıyla döngüsel tekrarlardan oluştuğunu savunmaktadır. Bu çalışmada da her iki yaklaşım, Kant, Hegel, İbn Haldun, Vico gibi düşünürlerin görüşleri ışığında ayrı ayrı ele alınmıştır. Yirminci yüzyıl sonlarına rastlayan Soğuk Savaş sonrası dönem, bu iki tarihsel yaklaşım çerçevesinde analiz edilmiş; Fukuyama'nın 'Tarihin Sonu' tezi ile Huntington'un 'Medeniyetler Çatışması' tezi karşılaştırılarak bu çalışmanın esas sorunu çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu makale, araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olacak şekilde hazırlanmıştır.

ARTICLE INFO

**Submitted:** 31. 10. 2023  
**Revision Requested:** 20. 11. 2023  
**Final Revision Received:** 25. 11. 2023  
**Accepted:** 04. 12. 2023  
**Published Online:** 15. 12. 2023

**Keywords:**

Cultural Sociology  
Social Reality  
Civilization  
Progressive History Approach  
Circular History Approach

ABSTRACT

The knowledge of human history has always been of great interest to theorists in search of reality. Sociologists have resorted to different historical approaches in order to understand and explain the remarkable phenomena and events of their time period. The concepts of 'religion' and 'culture', which integrate with the historical process and 'civilization', which encompasses all of these, are among the most important issues considered by social sciences. Intellectual and sociological analyzes based on the questions of how social reality exists and how it will change or develop have intensified since the eighteenth and nineteenth centuries. There can be two different historical approaches that contradict each other in making sense of social reality. One of these is the 'progressive approach to history', which argues that human history as a whole progress towards betterment and perfection in a planned manner, as if it were in a straight line. The cyclical 'history approach', which states the opposite of this, is that human history; he argues that it doesn't consist of a single whole but exists with different civilizations, that these civilizations can weaken and collapse after being born and developed like an organism and therefore consist of cyclical repetitions. In this study, both approaches; it has been discussed separately in the light of the views of thinkers such as Kant, Hegel, Ibn Khaldun and Vico. The post Cold-War period, which coincided with the end of the twentieth century, was analyzed within the framework of these two historical approaches; the main problem of this study was tried to be resolved by comparing Fukuyama's 'End of History' thesis with Huntington's 'Clash of Civilizations' thesis. This article has been prepared in accordance with research and publication ethics rules.

\*Yazar İletişim/ Corresponding Author: Mehtap Nur Bitmez (Dr.), Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Kırıkkale, Türkiye, ✉ mehtapnur.bitmez@gmail.com

Kaynak Gösterimi/ Citing This Article: Bitmez, M. N. (2023). Farklı tarihsel yaklaşımlarla toplumsal gerçekliğin analizi: Fukuyama ve Huntington karşılaştırması. *Sosyolojik Bağlam Dergisi*, 4(3), 355-369. doi:10.52108/2757-5942.4.3.9

## 1 Giriş

On altıncı ve on yedinci yüzyıllar, doğa bilimlerinde ve teknikte önemli gelişmelerin yaşandığı, insan yaşamının eskiye oranla belirgin bir biçimde kolaylaştığı, toplum şartlarının da var olandan daha iyi bir duruma yükseldiği dönemler olarak öne çıkmaktadır. Daha önceleri bilimde ve teknikte bir ilerlemenin olduğunu düşündüren bu gelişmeler, sonrasında temel olarak tüm bu süreçleri kapsayan tarihte de bir ilerlemenin olup olmadığı sorusunu akıllara getirmiştir. Nitekim ilerleme fikri, başta Avrupa olmak üzere düşün dünyasında temel yargı olmuştur (Aysevener, 2001: 172). Dolayısıyla ilerleme, modern Batı'daki düşün dünyasının ve özelde tarih felsefecilerinin ilgilendiği önemli bir kavram haline gelmiştir.

İnsanın doğa karşısındaki etkinliğinin sürekliliği ve bu süreklilikle gelen gelişme, tarihin belli bir akış doğrultusunda bir ilerleme yasasıyla işlediğini düşündürmüştür. Bu noktada doğanın yalnızca bir parçası olduğuna inanan insan, artık doğa karşısındaki gücünü dolayısıyla ilerlemenin temel yönlendiricisi olduğunu düşünmeye başlar. Tarihteki ilerleme fikrinin temelinde ise Orta Çağ'daki dinsel tutumların büyük bir etkisi olduğundan bahsetmek gerekmektedir. Bu bağlamda ilk olarak Hıristiyanlık inancı ile ortaya çıkan ilerleme düşüncesi, sınırlı bir tarihsel akış olarak tezahür etmekte, sürekli bir biçimde var olan iyinin yerine daha iyiyi koyarak geleceğe dönük bir gelişmeyi ifade etmektedir. Aynı zamanda bu gelişmenin tek bir ağırlık merkeziyle sınırlı olmayıp evrensel bir gelişmeye işaret ettiği varsayılmaktadır. Çünkü Hıristiyanlık, insanlığın kökenine inerek bir dünya tarihi yaratmak ister. Nitekim Hıristiyan ilkelerle yazılmış bir tarih, hiç kuşku götürmeyecek bir biçimde evrensel, vahiyle ve önemli olacak şekilde tasarlanmıştır (Collingwood, 2023: 50, 92, 313, 314; Carr, 2002: 146). Hıristiyanlıkta ancak tüm zamanların sahibi olan Tanrı'nın buyrukları doğrultusunda iyi ve ahlaklı bir yaşam sürerek vadedilen nihai ve evrensel iyiye ulaşmak mümkündür. Görüldüğü gibi teolojik temellere dayanan bu ilerleme düşüncesi, kısa süreli, tek seferli ve sonlu bir tarihle sınırlıdır.

Aydınlanma düşüncesi ile birlikte ilerleme düşüncesi ise birey ve toplum yaşantısının neredeyse her boyutuyla sınırsız gelişerek gitgide mükemmelle evrilmesinin mümkün olduğu düşünölmeye başlar. Dolayısıyla sorgulayan, araştıran, öğrenen insan; ekonomik, teknolojik ve sosyolojik anlamda mutlaka gelişecek ve ilerleyecektir (Salvadori, 2008: 8-9). Bu düşünce ile insanlığın kültürel anlamda bütünleşeceği ve tek bir merkezden tek bir medeniyetten ilerleyeceği varsayılmıştır. Bu bağlamda on dokuzuncu yüzyılda ilerleme fikri çevresinde şekillenen yeni tarih anlayışı benimsenmiş; toplumla ilişkili teoriler geliştirilmiştir. Bu dönemde ilerleme fikri, siyasi arenada var olma ve kendini kabul ettirebilmenin bir aracı olarak görölmektedir. Bu yüzyılda Sanayi Devrimi'nin de etkisiyle bilinçten çıkararak daha somut olan ekonomik gelişme ve üretim önemsenmeye başlar.

İlerleme fikri, yirminci yüzyılda gerçekleşen savaşlar ve kaos ortamı ile birlikte şüphe ve eleştirilerin odağı haline gelmiştir. Özellikle Aydınlanmacıların kutsallaştırdığı akılcılığı, farklılıkları baskıladığı iddiasıyla eleştiren Frankfurt Okulu, II. Dünya Savaşı'nın yarattığı yıkımları örnek göstererek sürekli bir ilerlemeden bahsedilemeyeceğine işaret etmektedir. Frankfurt Ekolü' göre tarihsel süreçte insanın doğa üzerindeki kontrolü artarken; insanın insan üzerindeki tahakkümü de artmakta ve zamanla kontrolü mümkün olmayan süreçler yaşanabilmektedir. Nitekim insanın, ilerleyebilmek adına dünyada yarattığı her değişim, gelişmeyle birlikte düzensizliği de tetikleyebilmektedir kapasitesine sahiptir. Dolayısıyla aklın dışında insanın doyumsuz doğasının da egemen olduğu tarih, düz bir çizgideymişçesine hep daha iyiye evrilmeyecektir. Bu bağlamda yirminci yüzyılla birlikte ilerleme fikrinin ahlakî anlamda inandırıcılığını kaybetmeye başladığı söylenebilir (Işık, 2018: 1, 26-28). İnsanlık tarihinin tek seferlik olaylarla sürekli bir iyileşme ve gelişme içinde olmadığını düşünenler, kökeni Antik Yunan ve Roma'ya kadar uzanan döngüsel/devrî tarih anlayışına yönelme eğiliminde olmuştur. Bu iki uygarlık, tarihsel sürecin bir başlangıcı ve sonu olmadığına inanır (Collingwood, 2000: 100, 129). Onlar, kültür ve medeniyetleri de birer organizma gibi doğan, büyüyen ve bir gün mutlaka yıkılacak olan yapılar olarak değerlendirmiştir. Bu minvalde yirminci yüzyıl ve sonrası, insanlık tarihinin kültür ve medeniyetler temelinde yeniden sorgulanmaya başlandığı bir dönem olmuştur.

## 2 İlerlemeci Tarih Yaklaşımının Kökeni ve Düşündükleri

İlerlemeci diğer adıyla çizgisel tarih yaklaşımı, her bir gerçekliğin tek bir defa yaşanmış olduğu fikrinden hareketle bütün insanlığı içine alarak hareket etmektedir. Burada belirli bir amaçla ilerleyerek ulaşılabilecek olan nihai hedefin en mükemmel tarihsel evre olacağı düşünülmektedir. Aydınlanmanın bir düşünürü olarak çağının ve kendinden sonraki dönemin belirleyici isimlerinden olan Alman felsefesinin kurucularından Immanuel Kant'ın görüşleri bu anlamda dikkat çekicidir. Kant, tarih öncesini akıldışı görerek reddeden çağdaşlarından farklı olarak tarihsel zamanı, öncesi ve sonrasıyla bir bütün halinde sürekli ilerleyen bir *akıl tasarımı* olarak tahayyül etmektedir.

Kant'a göre tarih, esas itibarıyla bir *ilerleme* olarak anlaşıldığında anlam kazanır. Nitekim doğanın insan türüne özgü planı da onun gelişmesi ve ilerlemesi üzerine kurulmuştur. Kant, doğanın Tanrı eseri olduğu için iyilikle başladığını; buna karşılık insan eseri olan özgürlüğün kötülükle var olduğunu vurgulamaktadır (Kant, 2006: 90). Onun düşüncesinde tarih ise aklını araçsallaştıran insanın amaçlı eylemlerle var ettiği bir eser olarak özgürlüğün ve gelişmenin tarihidir. Bu noktada insanda akıl kullanımı, doğal amaçlara uygun bir yatkınlıktır. Kant'a göre insan türüne özgü olan akıl, aynı zamanda evrenselidir. Basit varoluşuyla insan da bir topluluğun, en büyük bütünün ve giderek bir evrenin parçasıdır. Her insan, akli sayesinde amaçlı eylemlerde bulunur ve tek tek bu eylemleriyle ortak bir tarih yaratmaya muktedirdir. Kant, tek başına bireyde kötülüğe yol açabilecek olan aklın ancak insan topluluğu içinde gelişebileceği, iyiye doğru bir ilerlemeyi getireceği iddiasındadır.

İnsanı kendisinden daha yetkin bir topluluğa yönelten eğilimler, aynı zamanda onun aklî ve ruhsal doğasını, özgürlüğünü ve özerkliğini meydana getirmektedir. Akıl sahibi bir varlık olan insanın kaderi, kendisini aşan Tanrı'nın öğütlediği yüce iyiye, sonsuz barışa, ahlaklı bir yaşantıya topluluk içindeki amaçlı eylemleriyle yönelmektir (Goldmann, 1983: 226). Kant'ın düşüncesinde *yüce iyinin yerleştirilmesi gereken bir kavram* olarak tarih ve *yüce iyinin elde edilmesini sağlayan davranış* olarak tarihsel eylem, tarih felsefesinin de tek gerçek konusudur. Kant, yüce iyi olarak mutluluk, aklî eylemlerle gerçekleşen erdem bir sonucu olduğu gibi topluluğun yüce biçimi de ancak insan eylemleriyle yaratılabilir. Nitekim Kant'a göre insan türü, daha iyiye doğru *-varoluşunun ahlakî amacının derinliğine doğru-* gelişmektedir. Kant, gelişmenin ve ilerlemenin ara sıra sekteye uğrasa dahi hiçbir zaman durmayacağı kanaatindedir (Goldmann, 1983: 222, 227). Fakat bugünkü insanın bilgileri ve eylemleri sınırlı kalmaktadır. Ancak bu sınırlama, her zamanda ve her yerde var olan üst bir toplulukla aşılabılır. Öyleyse Kant'a göre evrensel yönelimli bir tarih yaratmak esastır (Goldmann, 1983: 233).

İnsan, doğal yatkınlıklarından tümünü keşfedebilmek için uzun bir yaşama ihtiyaç duyar ancak ömrü sınırlıdır. Bu nedenle buluşlar, her bir kuşaktan bir diğerine aktararak gelişme gösterir. Bu kuşaklardan her biri, bir sonrakine buluşlarını amaçlı eylemlerle taşıyacak ve böylece insan türü, evrimsel düzeyde bir gelişme kaydedebilecektir. Bu noktada ilerlemenin gerçekleşebilmesi için insan türünün çabası, amaçlı olmak zorundadır (Kant, 1989: 18). Kant'a göre *ilerleme*, insan aklının ve doğasının en temel amacıdır. Kant'ın *ilerleme* ile ulaşılmak istenen nihaî amaca yaklaşmayı kastetmektedir. Ona göre savaşlar, belirli bir zaman diliminde insanlığı ilerletmeye muktedir olsa da nihaî ve kalıcı bir barış ortamı, ancak tam teşekküllü bir kültür tasarımı ile mümkün olacaktır.

Kant, gelinen en son noktada şiddetin ve savaşların azaldığı, adalet-özgürlük ve barış gibi olguların önem kazandığı, ahlakî yapının geliştiği, akılcılığın arttığı pozitif bir tarihsel ilerleme eğiliminin gerçekleşeceğine inanmış görünmektedir (Atasoy, 2017: 80). Kant'a göre ilerleyebilmek için öncelikle tüm insanları kapsayan evrensel ilke, hukuk ve vatandaşlık koşulları altında bir adalet mekanizması kurulmalı ve insanlık, bir bütün halinde tek bir medeniyette birleştirilmelidir. Kant'a göre insanlar, bu amaca ulaşmadığı sürece insan türünün tüm tarihine egemen olan plan, gizli kalır (Özlem, 2012: 88, 94). Esasında Kant, burada Batı medeniyetine atıfta bulunur. O, dünya üzerinde var olan medeniyetlerin Batı medeniyeti çatısı altında toplandığı, tüm kültürel unsurların aynı potada eritildiği tek ve evrensel bir medeniyet tahayyülü yapar. Kant'ın dikkat çeken bu yaklaşımı, çağdaşlarını olduğu kadar kendisinden sonra gelen düşünürleri de büyük ölçüde etkilemiştir.

Kant felsefesi, on dokuzuncu yüzyılda modernitenin en büyük filozoflarından sayılan Friedrich Hegel'i de oldukça etkilemiştir (Fukuyama vd., 2005: 65). Nitekim Hegel, akılcı bir felsefeden hareketle evrende var olan her şeyin kaynağının *akıl* olduğu iddiasında bulunur. Hegel'in tarih yaklaşımı, Kant'ta olduğu gibi *ilerleme düşüncesi* etrafında şekillenmektedir. Bilgi birikimi ve

değerler, hiç kuşkusuz akıl sayesinde ve akıl aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılacak şekilde ve sonuçta insanlık, tarihsel akışta ilerlemeyi deneyimler. Bu anlamda Hegel, *akıl* ve *özgürlük* kavramlarını; iç içe geçen tarihsel olgular olarak ele alır (Carr, 2002: 153, 158-159). Hegel, akıl tasarımı tez, antitez ve sentez diyalektiğiyle yapar. Ona göre akıl, karşıtların birliği yahut birlikteliği halinde zorunlu olarak gelişecektir.

Hegel; akli, mantık bilimi çerçevesinde sistemleştirir ve burada bilince vurgu yapar. Hegel'e göre bilinç, tarihin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. İnsan, tarihsel varlığını ve yaşantısını bilinci sayesinde inşa ederken özgür davranır ve bu özgürlük onu ister istemez tarihin bir öznesi ve eyleyeni haline getirir. Bu anlamda Hegel'e göre evrensel tarih, insandaki özgürlük bilincinin gelişmesiyle yakından ilişkilidir. İnsan, bu bilinç sayesinde kendini gerçekleştirmek ve toplumdaki yerini koruyup iyileştirmek adına sürekli mücadele eden bir varlık olarak okunmalıdır.

Toplumsal varlık biçimlerini 'bireysel özne' üzerinde temellendiren Kant'a göre birey, toplum içerisinde istemlerini akıl ve ahlak yasalarına göre düzenlediği ölçüde özgürdür. Dolayısıyla Kant'ın düşüncesinde birey ve toplum, sürekli olarak birbirlerinin varlık alanını etkiler ve şekillendirir. Kant'a benzer bir biçimde Hegel, insanın; bir 'birey' olarak öyle düpedüz 'kendi için' olmadığı, kendiliğinin başkalarına bağlı olduğu kanaatinde. Dolayısıyla Hegel'e göre insan, gerçek doğasını kendisinin dışındaki diğerlerinde yani toplumda bulmaktadır (Horkheimer, 1998: 9, 30). Bu nedenle insanın özgür bir birey olarak gelişmesi, toplumsal düzenin tarihsel olarak gelişmesi ve iyileşmesine bağlıdır. Hegel, tek tek toplumların devamlı gelişerek ilerlediğini; böyle devam ederse bilincin ötesinde artık örgütlü ve somut bir biçimde mükemmel olan mutlak evrensel akla ulaşılacağını öngörmektedir. Hegel'e göre mutlak evrensel akıl, özgürlükleri vadeder ancak bu vadinin gerçekleşmesi için hukuk ve ahlak kurallarını içeren toplumsal bir düzene ihtiyaç vardır.

Hegel'e göre sürekli değişen ve gelişme gösteren toplumdan ziyade doğa, her ne kadar özünde çeşitlilikler barındırsa da kendini tekrarlayan ve aynı nedenlerin benzer sonuçları doğurduğu döngülerden meydana gelmektedir. Bu nedenle doğada bir ilerlemeden ziyade yinelemelerden bahsetmek daha doğru bir çıkarım olacaktır. Oysa tarihte *-buna ister dünya tarihi ister insanlık tarihi denilsin-* doğadakinin aksine her defasında kademeli olarak hep daha iyiye doğru bir ilerleme, gelişme ve yetkinleşme söz konusudur. Hegel'e göre tarih, amaçlı ve anlamlı bir olgular sürecidir. İnsanlık için gerekli olan gelişme ve ilerleme süreçleri de kendi içinde bir olgusal taşıyamaktadır (Hegel, 2016: 339, 343). Gelişme, ortaya çıkma fırsatı bulamamış ve henüz gelişmemiş durumlarda meydana gelen değişimlerle kendini göstermektedir. Bu nedenle tarihsellik, değişim ile karakterize olmaktadır. Tarihsel olarak ilerleyebilmek için insanlığın nihai hedefine yaklaşması yani değişmesi gerekmektedir. Dolayısıyla burada önemli olan, nicelikten daha çok insanlık adına niteliksel bir değişimin olup olmadığıdır. Bu bağlamda Hegel'e göre varlıktaki değişim, eksik olandan daha eksiksiz olana doğru ise ancak ilerlemeden söz edilebilir (Hegel, 2020: 151, 158).

Hegel'e göre gelişmenin en son noktaya ulaşması, tarihin sonunu getirecektir (Hegel, 2016: 348). Marx'ın tarihsel yaklaşımına baktığımızda Hegel'e benzer bir biçimde toplumlar, belirli aşamalardan geçerek belirli bir olgunluğa ulaşmaktadır. Marx'a göre her toplumsal düzen, üretim süreçleri ve bu süreçlere entegre olan maddî güçlerle birlikte gelişmektedir. Bu gelişme, belirli bir noktaya ulaştığında değişen ihtiyaçlar, bir sonraki aşamayı zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla topyekün bir gelişme olmadan var olan toplumsal düzen de ortadan kalkmayacaktır (Marx, 2017: 79-80). Bir bakıma içinde bulunulan tarihsel aşamanın nüveleri, kendisinden önceki daha az gelişmiş olan toplum koşullarında aranmalıdır.

Hegel, tarihsel olan insan varlığının ontolojik olarak akıl ve bilinç tarafından belirlendiği görüşündedir. Bu bakımdan tarihsel koşullar da dolaylı olarak akıl ve bilinç ile şekillenmektedir. Hegel'in ilerlemeci yaklaşımını yeniden yorumlayan Marx (1986: 28-29) da insanlık tarihine etki eden bilince atıfta bulunur. Fakat Hegel'den farklı olarak tarihsel koşulların yalnızca akıl ve bilinç ile değil, daha çok iş bölümü ve maddî koşullar tarafından belirlendiği kanaatinde. Marx'a göre tarihsel sürecin en başından itibaren saf olmayan bilinç, her zaman dil ile şekillenen madde ile yüklüdür. Dolayısıyla insanın çevresindeki diğerleriyle ilişki kurma bilinci, toplumsal yaşamdan kaynaklanan ihtiyaçlarla şekillenmektedir (Aysevener, 2015: 106). Bu anlamda Marx, geliştirdiği *tarihsel materyalizm* yaklaşımıyla insan bilincinin dahi maddî koşullar altında şekillendiğini savunmaktadır.

On dokuzuncu yüzyılda, kendisinden önce gelen düşünürlerin verilerinden yararlanan Marx, döneminin kapitalist üretim yönteminin bir çözümlemesini yaparak, tarihe emek-değer çelişkisi açısından yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Marx'ın *meta* olarak kavramsallaştırdığı insan emeğinin hangi süreçlerden geçtiği incelendiğinde; üretim ilişkilerinin tarihsel olarak yaşadığı değişimler anlaşılmaktadır (Aysevener, 2015: 103). Marx'a göre üretim süreçlerine entegre olan güçler, büyüyüp geliştikçe üretim koşulları ile birlikte toplumdaki maddi-ekonomik koşullar da değişmekte ve mevcut düzen, ihtiyaçlara cevap verme noktasında sınırlı kalmaktadır. Marx, her defasında üretim faaliyetleri çerçevesinde ele aldığı bu toplumsal tarihin; şimdiye kadar sırasıyla ilkel-komünal, köleci, feodal, kapitalist aşamalardan geçerek ilerlediğini söylemiştir.

Marx'a göre şimdiye kadar ki tüm toplumların tarihi, sınıf mücadelelerinin tarihidir. Özgür ile köle, patrisyen ile pleb, senyör ile serf, lonca ustası ile çıрак, kısacası ezen ile ezilen, birbiriyle sürekli bir karşıtlık içinde bulunmuş ve kesintisiz mücadele içinde olmuştur. Bu mücadele, tüm toplum yapısının devrimci bir dönüşümüyle yahut bu sınıfların hep birlikte çöküşüyle sonuçlanmıştır. Nitekim Feodal toplumun çökmesiyle oluşan modern burjuvazinin hâkim olduğu kapitalist toplum da sınıf karşıtlığını ortadan kaldırmamış, eskilerin yerine benzerlerini ikame etmekle yetinmiştir (Marx ve Engels, 2018: 52-53). Marx, işte üretim ilişkilerinin neden olduğu bu ekonomik çatışmaların, artık toplumsal düzende bir değişmeyi gerektirdiğini ısrarla vurgulamıştır. Ona göre kapitalist toplumda üretim araçlarına sahip olanlar ile olmayanlar arasında sürekli artan sınıf çelişkileri, artık mülkiyetin burjuvazinin elinden alındığı ve kamulaştırılarak ortak kullanıma sunulduğu sınıfsız bir toplumu zorunlu hale getirmiştir.

Marx, komünist toplumun tarihsel anlamda ulaşılabilecek en son aşama olduğu iddiasındadır. Ona göre emeği sömürülen ve yaptığı işle birlikte kendine de yabancılaşan yoksul işçi sınıfının zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyleri kalmamıştır. Bu nedenle birleşerek zengin burjuvazi karşısında gösterecekleri toplu direnişle ancak siyasi zafer elde edebileceklerdir. Bu zafer, insanlığın en nihaî amacıdır (Marx ve Engels, 2018: 66-67). Marx, örgütlenmiş bir komünist direnişle; burjuva egemenliğinin ve mülkiyetinin ortadan kaldırılacağı, daha güçlü ve nitelikli bir işçi sınıfı oluşturularak siyasî iktidarın ele geçirileceği iddiasını sıklıkla yinelemiştir. Marx'ın bu öngörüsü, gerçekleşmemiş olsa da tarihi belirli dönemlere ayırarak yaptığı analiz, Alman İdealizmi ile başlayıp uzun süreler devam eden bir geleneğin ürünüdür. Nitekim benzer bir tarihsel sınıflandırmaya kendisinden önce Comte'un analizlerinde de rastlanır.

Bilginin kaynağına ulaşmak için sadece olay ve olgular üzerinden hareket edilmesi gerektiğini savunan, pozitivist düşünceyi bir sistem haline getiren, aynı zamanda sosyolojinin pozitif bir bilim olarak temellerini atan düşünür olarak Auguste Comte, yine ilerlemeci yaklaşımdan hareketle insanlığın yaşadığı tarihsel-toplumsal süreçler üzerine eğilir. Comte'a göre insanlık, ciddi bir karmaşanın içerisinde savrulup durmaktadır. Bu karmaşa, on dokuzuncu yüzyıldaki yanlış özgürlük algısı, iş bölümü ve artan bireysellekle temellenmektedir. Tüm bunlar, baskıcı tutumları ve anlamsız savaşları beraberinde getirmektedir. İnsanlığın artık baş etmekte zorlandığı bu kısır döngüye artık bir son vermek gerektiğine inanan Comte, düşünsel mânâda bir devrime ihtiyaç olduğunu söylemektedir (Aysevener, 2015: 98).

Comte, insan düşüncesinin tarihsel aşamalarını ele aldığı 'Üç Hâl Yasası' ile insanlığın içine düştüğü buhrandan nasıl kurtulacağına yollarını arar. Comte, tarihsel çözümlemelerinde insanlığın düşün dünyasının; teolojik, metafizik ve pozitivist aşamalardan geçerek olgunlaştığını ortaya koymaktadır. Yani tüm insanlık, Comte'a göre basitten karmaşıklığa doğru evrilen bir tarihsel süreci deneyimlemektedir. Teolojik aşamayı tarihin başlangıcı olarak kabul eden Comte, zihnimizde kalan ve bizi yönlendiren soyut bireysel ideolojilerden ve dolayısıyla metafizik tortulardan kurtulmamız gerektiğini savunur (Aysevener, 2015: 98). Comte'un tarih tasarımı, belirli ve önceden kestirilebilen yasalarla karakterize olmaktadır. Dolayısıyla Comte'a göre kurtuluş, doğa yasalarına benzer yasalar geliştiren *sosyoloji* adını verdiği toplumbiliminin önderliğinde gerçekleşecektir.

Comte'a göre birlik ve uyum içinde tüm toplumlar, birbirine benzeyen yasalarla bugüne kadar evrilmiştir. Dolayısıyla tüm insanlığın ulaşacağı en son ve en mükemmel aşamanın kaçınılmaz ve değiştirilemeyecek olan pozitif aşama olduğunu ifade etmektedir (Atasoy, 2017: 35). Comte, insanlık tarihinin tek olduğu, tek bir medeniyet etrafında şekillendiği ve belirli bir hedef doğrultusunda olumlu anlamda bir ilerlemenin tarihsel evrelerle kaçınılmaz ve geri döndürülemez olduğu görüşündedir. Bu anlamda tek bir medeniyet varsa şayet niçin farklı insan toplumları

olduğu, bazılarının diğerlerine göre neden geride olduğu soruları düşündürücüdür. Comte, bu sorulara soy, coğrafya ve politik eylem konularıyla açıklama getirmektedir (Comte, 1830-1842: 210).

Dünya üzerinde ilerlemenin öznesi insandır ve türünün her bir üyesi, belirli bir ırk ile karakterize olur. Nitekim farklı ırklar, farklı insan topluluklarını, bu topluluklar da farklı toplumsal süreçleri beraberinde getirir. Comte'a göre tarihteki evrim süreçlerinin en geri kalmış üyeleri, siyah ırka sahip olanlardır. Onlar ahlaki yaşam biçimini her şeyin üzerinde tutan duygusal insanlardır. Dolayısıyla siyah ırk, maddi değerlerden ziyade insani değerlere sahip olmayı öncelediğinden ilerlemeleri de nispeten yavaş seyreder. Yine farklı coğrafyalarda farklı iklim koşullarını deneyimleyen toplumlar, doğal olarak farklı gelişim süreçlerinden geçmektedir. Bu anlamda Comte, beyaz ırk mensuplarını şanslı görür. Yaşadıkları coğrafyadaki Akdeniz iklimi onları, entelektüel anlamda diğerlerinden üstün kılmaktadır. Son olarak Comte politik eylemi önemli bir unsur olarak değerlendirir. Çünkü devleti idare edenler, her türlü gücü ve yetkiyi elinde bulundurmaktadır. Ancak yine de Comte, politikacıların tarihin seyrini değiştiremeyeceği vurgusu yapar. Sonuç olarak ilerlemeyi engelleyecek neredeyse hiçbir güç yoktur ve mutlak şartta gerçekleşecektir (Comte, 1830-1842: 210).

Sonuç olarak Kant, Hegel, Comte ve Marx gibi toplum düşünürlerinin, tek ve bütünlüklü bir çerçevede belirli aşamalardan geçerek şekillenen ve bir amaç üzerinde olgunlaşarak ilerleyen bir tarih tasarımı yaptıkları anlaşılmaktadır. Tarihte bir ilerleme olduğu fikri ile; tek bir çizgideymişçesine her olayın bir defa yaşanmış olduğu ve tüm tarihsel sürecin bu şekilde devam ettiği düşüncesi açıklanmaktadır. Bu düşünceye göre; tüm insanlığın ve her bir bireyin, birbirini takip ederek en iyi ve en yüce kabul edilen nihai hedefe ulaştığı noktada düşünsel olarak bilinç düzeyinde ve maddi olarak toplumda değişmesi ve gelişmesi beklenen her şey gerçekleşmiş olacağı için tarih de sonlanacaktır. Dolayısıyla tarihin sonunda insanlık, kendisini bekleyen büyük kazançlar elde edecektir. Tüm bu nedenlerle ilerlemeci evrensel tarih anlayışını 'birlik, uyum ve tek medeniyet' vurguları üzerinden okumak, çalışmanın bütünlüğü adına faydalı olmaktadır.

### 3 Döngüsel Tarih Yaklaşımının Kökeni ve Düşündükleri

Sonsuz döngü düşüncesi, birçok dönemde ve kültürde kendini göstermektedir. Bu görüşün kaynağının Babil olabileceğine dair yaygın bir kanaat söz konusudur. İran'da, Çin'de ve Eski Yunan'da bu dünya döngüsüne ilişkin düşüncelerin kaynağını Mezopotamya'ya kadar götürmek olanaklıdır. Bu düşünce, gökyüzü gözlemleri ile yeryüzünde olan bitenleri yorumlama ve anlamlandırma çabasının bir ürünü niteliğinde olup insan, doğanın bir uzantısı olarak görülmüştür. Bu nedenle insanın zaman içindeki faaliyetleri ve eylemleri neticesinde yaşanan olaylar, zorunlu yasalara göre devinen evren sürecinin gelip geçici biçimlenmeleri olarak anlaşılmaktadır. Antik medeniyetler, geçmiş ve gelecek döngüsü içerisinde yer alan toplumsal yaşamın da geleceğe doğru gelişimi olmayan rastlantısal ve devinimli bir süreç olduğunu vurgulamışlardır (Aysevener, 2015: 25, 28). Dolayısıyla bu bakış açısına göre sürekli iyiye doğru ilerleme ve gelişme her zaman mümkün görülmediğinden *planlı bir sonradan* da bahsedilemeyecektir.

Esas itibarıyla Antik Yunan ve Roma'da görülen bir başı ve sonu olmadığına inanılan döngüsel tarih anlayışı, yirminci yüzyıl itibarıyla kültür ve medeniyetler temelinde yeni bir boyut kazanmıştır. Bu yaklaşımla, salt tarihin değil tarihi oluşturan kültürlerin de bir döngü içinde olduğu anlatılmak istenir. İşte bu noktada yirminci yüzyıl döngüsel tarih anlayışı, eski çağlarda kavramsallaştırılan döngüsellikten ayrılmaktadır (Rızvanoğlu, 2013: 248). İnsanlık tarihindeki döngülerin dışında kültürel yinelemelerden bahseden tarihçiler, tarih boyunca her medeniyetin kendisini diğerlerinden ayıran öznel süreçlerden geçtiğini; ancak hemen hepsinin, doğup büyüüp geliştikten sonra zayıflayan ve sonuçta kaçınılmaz olarak varlığı sonlanan canlı organizmalara benzediğini savunur.

Sosyolojinin esas kurucusu kabul edilen on dördüncü yüzyıl düşünürü İbn Haldun, öncelikle insan topluluklarının hangi sebeplerle bir araya geldiklerini, yaşamlarında ne tür gereksinimlere ihtiyaç duyduklarını ele alarak bu toplulukların kendilerini kültür ve medeniyet anlamında nasıl açtırdıklarını anlatma gayretinde olmuştur. İbn Haldun, toplulukları analiz ederken ilk defa tarihsel olguları metodolojik düzlemde nesnel olarak değerlendiren toplum düşünürü unvanının da

sahibi olmuştur. Kavimlerin ve idarecilerinin yaşayışlarını, ahlakî hâl ve hareketlerini, devlet yapılarının işleyişini ele alırken tarihsel olaylara nasıl başvurduğunu Mukaddime adlı eserinde detaylarıyla aktarmıştır. O, tarihteki olayların bilgisine şüpheyle yaklaşmış, söylenegelen rivayetlerin her şartta hakikatmiş gibi kabul edilmesine karşı çıkmıştır. Tarihsel olayları incelerken akla uygun olup olmama durumlarına özellikle dikkat etmiştir (Aysevener, 2015: 29-31). İbn Haldun'un bu tarafsız bakış açısı, onun gerçekten bir bilim insanı gibi hareket ettiğini düşündürmektedir.

İbn Haldun, insan topluluklarının oluşum süreçlerini ele alırken gerileme ve dağılma süreçlerini de göz ardı etmemiş; her aşamayı tarihsel bir perspektifte değerlendirmiştir. İbn Haldun'a göre göçebeliliğin kabalığı, tarihsel süreçte medenî hayatın inceliklerinden önce gelmektedir (İbn Haldun, 2004: 307-308). Ona göre yalnızca temel insanî gereksinimleri karşılama çabasında olan ilkel-göçebe kültürler; zamanla yerleşik hayatı deneyimleyerek iş bölümü, alışveriş, ticaret, kurumsallaşma ve refah düzeyi aşamalarından geçmekte ve medeniyet halini almaktadır (Aysevener, 2015: 32-33). Fakat giderek karmaşıklaşan ilişkiler ağı içerisinde medeniyetler, yükselişi deneyimledikçe rehavete kapılır ve yozlaşır. İşte bu yozlaşma, gerilemeyi ve çöküşü kaçınılmaz hale getirmektedir (İbn Haldun, 2004: 445).

İbn Haldun'a göre insanların ihtiyaçları nedeniyle doğal olarak bir arada olma zorunluluğu, cemiyeti yani toplumu medyana getirirken; fertleri diğer fertlerden koruma zorunluluğu ise devleti meydana getirmektedir. İbn Haldun, tıpkı birer canlı organizmaya benzettiği devletlerin beş evreden geçtiğini ifade etmiştir. Bu evreler sırasıyla; zaferle toprak kazanılan ve yurt edinilen kuruluş aşaması, iktidarın tek elde toplandığı hakimiyet aşaması, ekonomik refahın arttığı kültür ve sanatın gelişme gösterdiği yükseliş aşaması, istikrar ve barışın artık sonsuz olduğuna inanılan rehavet aşaması ve son olarak sefahat ve israfın yaygınlaştığı, vergilerle birlikte mutsuzluk ve karamsarlığın da arttığı çöküş aşamasıdır (İbn Haldun, 2004: 444-447).

İbn Haldun'a göre tüm tarihsel süreç, medeniyetlerin durmadan yinelenen dönemlerinden oluşmaktadır (Aysevener, 2015: 36). İbn Haldun perspektifinden bakıldığında devletlerin ve medeniyetlerin sonu gelebilir ancak bir başlangıcı olmayan tarihin sonunun gelmesini beklemek anlamsızdır. Dolayısıyla zamansal akış, bir çizgideymişçesine tek başlı ve bütünlüklü bir ilerlemeden ziyade; kurulan, yükselen ve çökmeye mahkûm medeniyetlerin döngüselliliği ile var olmaktadır. İşte İbn Haldun'un çağının ötesinde bir kavrayışla kültürleri ve medeniyetleri anlamaya ve açıklamaya çalıştığı umran ilmi yaklaşımı, kendisinden sonra gelen toplum düşünürlerini de etkilemeyi başarmıştır.

Modern tarih felsefesinin kurucusu olarak kabul edilen Giambattista Vico, bir anlamda İbn Haldun ile aynı noktada buluşmaktadır. Vico, tarihin bir inşa süreci olduğunu, insanların dil, gelenek, hukuk, siyaset ve hükümet gibi toplumsal dinamikleri inşa ederek bu süreci şekillendirdiğini söylemektedir (Vico, 2007: 61). Vico, toplumsal süreçler içerisinde insanoğlunun tarih ve kültür dünyası ile birlikte var olduğu kanaatindedir. O, insanlığın farklı kültürler ve medeniyetler halinde ayrı ayrı kendi tarihsel süreçlerini oluşturduğunu, yine kültürlerin de döngüsel bir şekilde yükselip battığını dile getirmektedir.

İbn Haldun'u anımsatır biçimde Vico, medeniyetlerin; çocukluk, gençlik ve yaşlılık dönemlerinden geçtiği vurgusu yapar. Vico, bu dönemleri sırasıyla *tanrıların çağı*, *kahramanların çağı* ve *insanların çağı* kavramsallaştırmalarıyla açıklamıştır. Dolayısıyla tarih sürecindeki her bir çağ, yükselme ve çökmeden meydana gelmektedir (Aysevener, 2015: 38). Vico'ya göre tarihte tam bir bütünlük ve yetkinlik olamayacağı için insanlık, ilerleme ve gerileme dönemlerini ardı ardına yaşayıp durur.

Vico'nun geleceğe dair umutlu bir beklentisi de söz konusu değildir. Çünkü insanoğlu doyumstuzdur; önce bir gereksinim duyar, zamanla fayda verecek olanı aramaya koyulur, aradığını bulduğunda daha konforlu olana yönelir, konforu arttıkça bununla yetinmeyip hep daha fazlasını arzular. Bu doyumstuzluğu, insanın doğal ve ahlakî özüne zarar verir (Vico, 2007: 111). Bu nedenle arkamızda bıraktığımız geçmiş, aslında her birimizin gerçek özü, temel dayanağıdır. Geçmişimize dair bilgilerimiz, değer yargılarımız, yönelimlerimiz ve paylaşımlarımız, bizleri bilinç düzeyinde geliştirirken; bu sayede ürettiklerimizle de geleceğimizi inşa ederiz. Fakat insanoğlu, bu tarihsel yaşantısını, Kant'ta ve Hegel'de olduğu gibi daima akılcı koşullarla kurgulayamaz, dolayısıyla inişler ve çıkışlar yaşaması muhtemeldir. Sonuçta Hegel'e göre insan, akla uygun hareket ederken; Vico ise aklın insana göre şekillendiğini vurgulamaktadır.

İbn Haldûn ve Vico'yu takip eden tarih filozoflarından bir diğeri Arnold Toynbee'dir. Toynbee, toplumsal yapıları ve tarihsel süreçleri anlamının en etkili yolu olarak bütünleştirici ve daha uzun ömürlü olan kültürel yapının işlevine dikkat çekmiştir. İlerlemeci tarih anlayışı savunucularının aksine Toynbee, tarihi; *tek ve bütünlüklü bir yapı ya da tüm insanlığın aynı anda gelişip ilerlemesi amacına dayanan bir süreç* şeklinde değil, *ayrı ayrı medeniyetlerin oluşturduğu toplumsal ve kültürel süreçler* şeklinde okumaktadır (Toynbee, 1978: 41-49). Döngüsel tarih anlayışının savunucuları, tarihte tekerrür eden belli durumlar veya örneklere rastlanıp rastlanmayacağını araştırmışlardır. Toynbee de bu araştırmayı, tarihte benzer nedenlerin benzer sonuçları doğurduğu belli toplumsal kalıpların, modellerin varlığını arayarak yapmıştır. Ancak Toynbee'ye (1978: 57) göre toplumlar, Vico'dan farklı olarak aşama aşama açıklanabilen canlı organizmalardan daha ziyade araştırıldıkça anlaşılabilen modellerdir. Toynbee (1992: 3-4), tarihteki bu döngüsellik bilgisine erişinceye dek geleceğin insanlıktan gizlendiği kanaatindedir. Toynbee, tüm insan edimlerinde olduğu gibi bilgi edinmek, dünyayı kavramak peşinde koşarken insanın sağladığı ilerlemelerin hiç bir zaman tam olmadığına inanır (Toynbee, 1978: 48). Dolayısıyla Toynbee'nin tarih yaklaşımından bakıldığında, net bir ilerlemenin olup olmadığı kesin olarak bilinemeyecektir. Bu durumda, toplumların, kültür ve medeniyetlerin geçmiş tecrübelerinden yola çıkılarak tarihe bakmak gerekmektedir.

Toynbee, *tarihin birliği* varsayımını yani Batı medeniyetini ilerlemenin kaynağı, diğer medeniyetleri ise 'Batı medeniyetinin etkisindeki diğerleri' şeklinde ele alarak yok sayan anlayışı reddetmiştir. Toynbee, Rönesans ve Reform hareketleriyle başlayan süreçte akli kutsayan; ilerleme olarak yalnızca maddî/teknolojik gelişmelere odaklanan Batı medeniyetinin; geçmişini, geleneklerini ve dinî kabullerini unutarak, yer yer yoksayarak kan kaybettiği kanaatindedir. Bu anlamda Batı medeniyeti üzerinde koruyucu ve bütünleştirici işlevleri olan Hıristiyanlık inancı, göz ardı edilmektedir. Toynbee (1978: 45-47), medeniyetleri en başta toplumsal olarak insan ilişkileri bağlamında ele alıp incelemektedir. Nitekim çok uzun bir süredir Batı toplumlarında insan ruhunun anlam arayışının yerini kişisel ekonomik kaygılara bıraktığını; insan ilişkilerinin yüzeyselleştiğini; ahlakî yapının çözüldüğünü; adalet mekanizmasının çürümeye yüz tuttuğunu söylemektedir. Toynbee'ye göre medeniyetleri çöküşe sürükleyen de dış sebeplerden daha ziyade içsel çözümler olmaktadır. Toplumda güç zehirlenmesi yaşayan idarecilerin halktan uzaklaşması, kurumlara gereğinden fazla güç devşirilerek işlevsiz hale getirilmesi, maddî/ekonomik gelişmelerin fazlaca yüceltilmesi gibi nedenler, kültürel ve ahlakî yıkımı adeta kaçınılmaz hale getirebilmektedir. Tıpkı İbn Haldun gibi o da yükselen medeniyetlerin rehavete katıldıkça güçten düştüğü kanaatindedir (Toynbee, 1978: 217).

Bugün yalnızca Batı değil tüm insanlık, alışkın olmadığı bir biçimde yakınlaşmıştır ancak daha çok ruhsal mânâda fertlerin ayrıştığı ve birbirine yabancılaştığı bir süreç tecrübe edilmektedir. Toynbee'ye göre Batı'da başlayan ve küresel boyutta olumsuz sonuçlar doğuran toplumsal ve kültürel çözümlenin aksine Doğu toplumları, bütünleştirici gücü içinde barındırmaktadır. Bu bağlamda Doğu medeniyetlerinin bugün de her fırsatta sahip çıktığı dinî, politik, kültürel ve geleneksel yapısına dikkat çekmektedir. Özellikle İslam inancının insanî ve ahlakî kabulleri; Toynbee'ye göre din, dil, ırk, mezhep ayrımı gözetmeksizin daha kapsayıcı, bütünleştirici, hoşgörülü ve tüm insanlık adına daha adil bir içeriğe sahiptir. Dolayısıyla Hıristiyanlık inancı, İslam öğretileriyle sentezlenerek zenginleştirilmeli; sevgi ve hoşgörü ruhu ile temellenen yeni bir evrensel model yaratılmalıdır (Toynbee, 1991: 50-51, 183-187).

Diğer taraftan Toynbee için Doğu'daki Çin medeniyeti, oldukça dikkat çekicidir. Çin'in geleneklerden beslenen ve denge siyaseti ile desteklediği toplumsal yaşayış biçimi, endüstriyel Batı için her ne kadar farklı ve kabul edilmesi zor görünse de son derece iyi bir örnektir. Bu anlamda Batı ve Çin medeniyetleri arasında diyalog geliştirilmeli, kültürel yakınlığı destekleyen politikalar üretilmelidir (Toynbee, 1978: 271-274). Her şeye rağmen Batı, Toynbee'ye göre hâlâ çağdaş medeniyetler nazarında diğerlerinden üstün niteliklere sahiptir ancak içine düştüğü maneviyat buhranını kendi içinde çözebilecek kabiliyetten yoksundur. Bu nedenle Batı, kendi önderliğinde evrensel bir dünya medeniyeti kurmak istiyorsa çareyi dışarda aramak mecburiyetindedir.

Toynbee'den kısa bir süre sonra Fernand Braudel, daha geniş bir çerçevede durumun analiz edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Braudel, geçmişteki önemli -siyasî- olaylara odaklanan geleneksel tarih anlayışının yerine değişime etki eden insan faaliyetlerinin tümünü kapsayan sorunları ele alan Annales Okulu'nun öne çıkan temsilcilerindedir. Nitekim geleneksel tarih anlayışına sahip olan Toynbee'yi geçmişi ve şimdiki doğru analiz edemediği gerekçesiyle



eleştirmiştir. Braudel'in Toynbee ile uzlaşmadığı bir diğer konu ise maddî ilerlemeye yaptığı vurgudur. Medeniyetlerin manevîyatı göz ardı ettikçe çözüleceğini savunan Toynbee'nin aksine Braudel, barbarlığın tam karşısında konumlandığı medeniyetin daha çok ekonomik gelişmelerle güçlenerek varlığını koruduğunu söyler. Dolayısıyla Braudel'e göre her medeniyet, bir iktisadi yapı etrafında düzenlenerek sistemli hale getirilmiş değerler bütünüdür. Braudel, "*Uygurlukların Grameri*" adlı eserinde; tarihsel süreçlerde yaşanan değişimlere etki eden faktörleri; coğrafya, iktisat ve zihniyet yapıları olarak sıralamış, tarihte yaşanan olayların sonuçlarına değil sebeplerine odaklanan bir yaklaşımın gerekliliğine vurgu yapmıştır (Braudel, 1996: 33-45).

Medeniyet ve tarihi, bir ve aynı gören Braudel, bütüncül ve çoğulcu bir yaklaşımla, dünyadaki büyük kültürel çatışmaların ve kendi içinde özel olan farklı medeniyetlerden her birinin dünya tarihini şekillendirdiğini savunur. Braudel, tarihi; dünü, bugünü ve yarını da içine alan tüm tarihlerin ve tüm medeniyetlerin toplamı olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla Braudel'in tarih anlayışına göre tek bir tarihsel geçmişi ya da tek bir medeniyeti önceleyerek yahut yücelterek diğerlerini dışarda bırakmak, onların birbirleri ile olan ilişkilerini, çatışmalarını ve daha pek çok gerçekliğini yok saymak anlamına gelmektedir. Braudel, böylesine tek yanlı ele alış biçiminin büyük bir tarihsel bir yanılı olduğu kanaatindedir (Braudel, 1992: 64-65).

Sonuç olarak insanlığın, yegâne bir bütün olarak tek medeniyet etrafında evrimsel ve sürekli olarak ilerlediği iddiasındaki ilerlemeci tarih yaklaşımının aksine, pek çok farklı medeniyet halinde tezahür ettiğini savunan döngüsel/devrî tarih yaklaşımı, birlik olarak aynı hedefe doğru mükemmel bir şekilde ilerleyen ortak bir insanlık tarihi olmadığı düşüncesinden temellenmektedir. Henüz tarihsel bilincin gelişmediği eski çağlarda dillendirilmeye başlanan bu düşünce, tekrar eden ve birbirine benzer süreçlerle devinen bir tarih yaklaşımına karşılık gelmektedir. Burada; doğada ve onun uzantısı olan canlı organizmalarda olduğu gibi tarihin ve tarihe yön veren toplumların da tekrar eden bir düzen ile şekillendikleri ve hareket ettikleri vurgulanmaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşıma göre tarih, tek seferlik olay ve olgulardan oluşan ve akla uygun olarak şekillenen bir muhtevayı barındırmamaktadır. Döngüsel tarih anlayışını savunan İbn Haldun, Vico, Toynbee ve Braudel gibi düşünürlerin çoğulculuğa vurgu yapan bu kapsayıcı yaklaşımları, pek çok kesimde taraftar bulurken bazı bilim çevrelerince eleştirilmeye devam etmektedir. Bu çerçevede Batı'nın yeni dünya medeniyeti olduğu görüşü, yirminci yüzyılın sonlarında hâlâ Batı dışındaki diğerlerine bir baskı unsuru olmaktadır. Yine de döngüsel tarih anlayışı, ilerlemeci tarih anlayışının karakteristiğini ve öngörülerini yoğun olarak tartışmaya açmış görünmektedir.

#### 4 Farklı Tarihsel Yaklaşımlarla Fukuyama ve Huntington Karşılaştırması

İlerlemeci/çizgisel tarih anlayışı savunucularının; toplumsal gerçekliğin bir bütün olduğu, insanlığın uyumlu bir birlik halinde ortak ve mükemmel hedefe doğru hareket ettiği şeklindeki teklifi ve kesinliği anımsatan ifadeleri, evrensel-küresel bir kültür fikrini beraberinde getirmiştir. Özellikle II. Dünya Savaşı'nın neden olduğu *Soğuk Savaş* sürecinin 1989'da resmen bitmesiyle birlikte yeni başlayacak sürecin neler getireceği merak konusu olmuştur. İşte yirminci yüzyılın sonlarına gelindiğinde toplumsal gerçekliğin yoğun olarak sorgulandığı yeni tarihsel süreç, küreselleşme bağlamında farklı bakış açılarına sahip olan Francis Fukuyama ve Samuel Huntington tarafından araştırılmaya değer görülmüştür.

Fukuyama, Soğuk Savaş sonrasındaki süreci büyük ölçüde Hegel'den esinlendiği "*Tarihin Sonu*" teziyle değerlendirmektedir. Fukuyama bu tezini, on dokuzuncu yüzyılda başlayıp yirminci yüzyıl sonlarına kadar etkisini sürdüren çizgisel/ilerlemeci tarih anlayışı çerçevesinde şekillendirir. Yaşadığı dönemde tarihin sonunun geldiğini ilan eden Hegel'in *tüm insanlığın ulaşabileceği en son ve en mükemmel noktaya ulaştığı* fikri, Fukuyama'nın çıkış noktası olmuştur. Bahsedilen tüm bu kavramlar, öylesine iç içe geçmiştir ki çoğu zaman birbirinin yerine de kullanılabilir:

*Evrin, ilerleme, kapalı/sonlu tarih ve kapalı medeniyet anlayışlarının birbirine ne kadar bağlı olduğu dikkat çekmektedir. Burada önemli olan; 'tarih', 'çizgisel evrim' ve 'sürekli ilerleme' düşüncesine sahip olan düşünürlerin Batı medeniyetini tarihin, evrimin ve ilerlemenin son aşaması olarak göstermeleridir. Bu yaklaşıma göre Batı medeniyeti, aşılamayacak ve daha iyisi mümkün olmayan bir mükemmeliyete ulaşmış veya ulaşma yolundadır (Şentürk, 2006: 94).*

Fukuyama, tarihin sonunda ulaşılan en üst noktanın Batı medeniyetinin bir ürünü olan *liberal demokrasi* olduğunu iddia etmektedir. Oysa Hegel, ulaşılan nihai sonun *mutlak evrensel akıl* olduğunu ve ulaşılmak istenen özgürlüğün ise yalnızca ahlak ve hukuk düzeniyle var olabileceğini vurgular. Aslında Fukuyama ve Hegel'in ortak noktaları, *evrenselci düşünceye* yaptıkları vurgudur. Hegel'e benzer biçimde Fukuyama, bir gelişmenin ve ilerlemenin sonsuza dek sürmeyeceğini, hayal edilen toplumsal düzene ulaşıldığında bu ilerlemenin duracağını ve durulan noktanın ise tarihin sonu olacağını söyler. Yani o, temeldeki makro sorunlar çözüldüğü takdirde bilinçte ve bilinç ötesi olan maddî dünyada ilerlemeye gerek olmayacağı kanaatinde. Fukuyama'ya göre bu tarihi son, liberalizmin hem faşizme hem de komünizme galip geldiği Soğuk Savaş sonrası dönemde gerçekleşmiştir. Fukuyama, en iyi idare biçimi olarak gördüğü 'liberal demokrasi'nin hem ekonomik hem de politik açıdan insanlığın tek kurtuluş yolu olduğunu; "Tarihin sonunda ortaya çıkan devlet biçimi ve anlayışı, insanlığın evrensel özgürlüğünü bir hukuk sistemi aracılığıyla tanıyıp koruduğu sürece liberaldir ve sadece yönetilenlerin rızasıyla var olduğu için de demokratiktir" (Fukuyama vd. 2005: 25, 32) sözleriyle açıklamaktadır.

Hegel'in sıklıkla söz ettiği *evrensel homojen devlet*, Fukuyama'nın tabiriyle Soğuk Savaş sonrası dönemdeki Batı Avrupa'da vücut bulmuştur. Ona göre Soğuk Savaş'ın kazananı, Batıdır. Bu zafer, Batı dışındakilerin Batı'nın liberal demokrasisine entegre olmasını hızlandıracak ve artık *yeni dünya düzeni* kurulacaktır. Fukuyama, insanlığın neredeyse bütün uygarlık biçimlerini denediğini fakat istenilen sonuca ulaşamadığını söyler. Bu anlamda çözümü, liberal demokraside görür. Çünkü insanın özgür doğasına en yakın idare biçimi, ona göre liberalizmdir. Bu bilgilerden hareketle Fukuyama'nın ideolojik ve ekonomik gerekçelerle temellendirdiği bu yaklaşımında kültür ve medeniyet farklılıklarını göz ardı ettiği söylenebilir.

Fukuyama, tüm kültürlerin Amerikan tüketim kültürüne -popüler kültür- entegre olduğu yeni bir dünya öngörmektedir. Bu bağlamda kendi kültüründen örnek veren Fukuyama, Japonya'nın bilimde ve sanayide hızla büyümesini; Amerikan kültürünü benimsemesiyle ilişkili olarak açıklar. Fukuyama'ya göre artık hiçbir ideoloji, Amerikan liberal demokrasisine alternatif veya rakip olamayacaktır. "Çağdaş Amerika'nın eşitlikçi yapısı, Marx tarafından düşlenen ve ileri sürülen sınıfsız toplumun başarılı bir şekilde gerçekleştiğinin en tipik göstergesi olarak karşımızda durmaktadır" (Fukuyama vd. 2005: 33). Ancak Fukuyama'nın tarihin sonuna atıfta bulunduğu bu düşünceleri, yirminci yüzyıl sonları itibarıyla etkisini yitiren 'ilerlemeci tarih anlayışı' gibi eleştirilmekte ve değer kaybetmektedir.

Soğuk Savaş sonrası dönemi analiz eden bir diğer tez, Samuel Huntington'un "*Medeniyetler Çatışması*" tezidir. Huntington, tezini on dokuzuncu yüzyıl filozoflarından Toynbee'nin tarih yaklaşımına dayandığını sıklıkla dile getirmektedir. Huntington, Soğuk Savaş sonrası dönemde Batı dışındaki medeniyetlerin kendi kültürel kimliklerini korumaya ve Batı karşısında güçlenmeye başladıklarını savunur. Ona göre bu medeniyetler, artık Batı'nın *yeni dünya* adıyla yaymaya çalıştığı *evrenselci anlayışa* açıkça karşı koymaktadır. Bu bağlamda Huntington, çalışmasında; medeniyetler ekseninde şekillenen bu yeni aşamayı Batı'nın yok saymayı sürdürmesi halinde ne gibi handikaplarla karşılaşacağını detaylarıyla ele almaktadır. Huntington'a göre Batı, kendi kültürünü *evrensel değerler* adı altında kavramlaştırmakta ve Amerika Birleşik Devletleri eliyle yaymaya çalışmaktadır. ABD, Batılı olmayan toplumların kendilerini Batı'nın demokrasi, serbest piyasa, sınırlı hükümet, insan hakları, bireycilik ve hukuk devleti gibi evrensel değerlerine teslim etmeleri gerektiği konusunda ısrarcıdır. Huntington, Batı'nın bu *evrensel kültür* dayatmasının diğer medeniyetler için 'emperyalizm' olarak algılandığı görüşündedir (Huntington, 2015: 268).

"Soğuk Savaş sonrasında kültür, hem bölücü hem de birleştirici bir güç olmuştur. İki Almanya'nın, iki Kore'nin ve birden çok Çin'in yaptığı gibi ideolojik nedenlerle bölünmüş halklar, kültür faktörüyle bir araya gelip birleşmiştir" (Huntington, 2015: 26). Dolayısıyla Soğuk Savaş sonrası dönemde artık dünyadaki medeniyetlerin, sayısının ve etkinliğinin belirginleştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu medeniyetler arasındaki kültürel yakınlık ve uzaklık, devletlerin ve hükümetlerin birlikte hareket etmelerini kolaylaştırırken; çıkarlarını ve husumetlerini de şekillendirmektedir (Huntington, 2015: 28).

Huntington, büyük ve güçlü ülkelerden bahsederken onları, farklı medeniyetlerle ilişkilendirerek açıklamaktadır. Devletlerin ve ulusların kendi aralarındaki yerel çekişmelerinin zamanla büyük medeniyet çatışmalarını ve dünya savaşlarını tetikleyebileceğini ifade etmektedir. Bu bağlamda

Huntington'a göre medeniyetler arasındaki farklılıklar ve anlaşmazlıklar; zamanla uluslararası arenada kültürel, politik ve ekonomik sorunları gündeme getirme potansiyeli bakımından büyük önem taşır. Artık her anlamda güç, Batı'nın tekelinden çıkmakta, Batı dışında ve çok kutuplu medeniyetlerin de etkisiyle dönüşerek varlığını sürdürmektedir (Huntington, 2015: 28).

Huntington'un tarihsel yaklaşımı, Fukuyama'nın tarihsel yaklaşımı ile kıyaslandığında her iki kuramsal varsayımın taban tabana zıt oldukları görülmektedir. Huntington, *sonlu bir tarihe* atıfta bulunan ve tüm medeniyetleri Batı medeniyetinin potasında eriten ulusüstü bir yapıyı gerçek olamayacak kadar iddialı bulur. Bugün artık küresel boyutta görünür olan kültürel anlaşmazlıkların nedenini sorgulayan Huntington, bu sorunun uluslararası arenada nasıl çözülebileceğine yönelik değerlendirmeler yapar. Ona göre her medeniyet, kendi iç meseleleriyle ve diğer medeniyetlerle olan ilişkileriyle küresel dünyayı etkilemesi ve ona değer katması bakımından önemlidir. Bu nedenle Batı dışındaki medeniyetlerin Batı'ya her bakımdan uyum sağlamasını beklemek sığ ve dışlayıcı bir bakış açısının ürünüdür.

Fukuyama'nın *yeni dünya düzeni, homojen devlet, liberal demokrasiye entegre olmuş tek bir medeniyet* şeklindeki çarpıcı söylemlerinin aksine Huntington, açıklamalarını; daha temkinli, daha eşitlikçi ve çok daha kapsayıcı bir dille yapmaya özen göstermiştir. Huntington, her kültüre ve her medeniyete, bilim insanı kimliğine yakışır şekilde tarafsızca yaklaşmış, bu nedenle onun tarihsel yaklaşımı, daha az eleştirilmiştir. Fukuyama, tarih tezini; teorik olarak sağlamlaştırmak adına felsefi bir yönelimle evrensel tarihe atıfta bulunurken; Huntington ise toplumsal bir yönelimle medeniyetler tarihine atıfta bulunarak tezine akademik bir geçerlilik kazandırmaya çalışmıştır. Ancak Huntington, tarihte medeniyetler arasındaki çatışma kültürünü ve kavga siyasetini ele alırken medeniyetler arası iş birliğine ve hoşgörü siyasetine değinmemesi dikkat çekicidir (Kumru, 2018: 605).

Huntington, herhangi bir kültürün ve medeniyetin temel unsurlarının dil ve din olduğunu ve 'evrenselleşme' diye bir şey varsa niçin hala *evrensel bir dil* veya *evrensel bir dinden* bahsedilemediğini sorgulamaktadır. Bu noktada söylenildiği gibi İngilizcenin evrensel bir dünya dili olmadığını savunur. Huntington'a göre Batı dışındaki medeniyetler, İngilizceyi; birbirleriyle etkileşimde bulunurken kendi kültürel özünü kaybetmemek adına bir *iletişim aracı* olarak kullanmaktadırlar (Huntington, 2015: 76). Yani bu durum, Batı dışı medeniyetlerin İngilizleştiğini veya tabiri caizse Batılılaştığını kanıtlamayacaktır. Böylece 'Batılılaşma'nın hiçbir zaman Batı dışı kültürlerce tam anlamıyla kabul edilip özümsemeyeceği, yalnızca bir sentezden öteye geçemeyeceği vurgulanmıştır.

Huntington; din, kültürel kimlik ve medeniyet olgularının toplumları bir arada tutan en önemli unsurlar olduğunu ifade etmektedir. Bu anlamda Amerika başta olmak üzere Batı toplumlarına; ekonomik ve ideolojik söylemlerini bırakması gerektiği konusunda adeta çağrıda bulunur. Huntington, bir taraftan liberal demokrasinin zaferini kabul ederken diğer taraftan Batı'nın bu gücünü sürdürmesi için artık daha çok çaba sarf etmesi gerektiğini hatırlatmaktadır. Çünkü Batı dışındaki diğerleri (!), yakın kültürel bağlara sahip olan medeniyetler, küresel süreçte artık birbirleriyle güçlü iş birlikleri ve ittifaklar kurabilmektedirler.

Huntington (2015: 173, 225), Soğuk Savaş öncesi dönemlerde medeniyetler arasındaki ilişkilerin ne kadar önemsiz ve süreksiz olduğuna dikkat çekmektedir. Bu anlamda onun için korkutucu olan, Soğuk Savaş sonrası dönemdir. Nitekim Huntington, bu savaş sonrasında medeniyetlerin hiç olmadığı kadar güçlendiğine ve küresel siyasette giderek daha aktif olduklarına işaret eder. Fukuyama, tüm insanlığın *tarihin sonu* olarak nitelendirdiği *Soğuk Savaş sonrası dönemde* insanlığın; artık aynı hedef doğrultusunda birlikte hareket edeceğini, ekonomik ve politik yönleriyle evrensel tek bir kültür olan *liberal demokrasi* etrafında şekilleneceğini söylerken; Huntington, bunun artık mümkün olmayacağını ısrarla altını çizmektedir. Huntington, tüm dünya savaşlarında olduğu gibi Soğuk Savaş sonrasında da adaletin, eşitliğin, barışın, düzenin, refah içinde ve özgürce bir yaşamın inşasına başlanacağı şeklindeki sözlerin gerçekçi olmadığını vurgulamaktadır.

Huntington'a göre dünya üzerinde savaşları bitirmek için başladığı iddia edilen I. Dünya Savaşı, komünizmi ve faşizmi yaymış; buna karşılık sözde kalıcı barışı tesis etmek için başlatılan II. Dünya Savaşı ise Soğuk Savaş ortamını yaratmıştır. Soğuk Savaş'ın bitmesiyle uluslararası uyumluluk gibi hayaller, kısa süre içinde yerini etnik anlaşmazlık ve kısımlara, kamu düzeninin bozulmasına, yeni savaş ittifaklarının oluşmasına, neo-komünist ve neo-faşist hareketlerin dirilmesine,

köktendinciliğin yoğunlaşmasına, BM ve ABD'nin kanlı yerel anlaşmazlıkları çözememesine bırakmıştır (Huntington, 2015: 32-33). Yani Soğuk Savaş ortamının son bulması, Fukuyama'nın sözünü ettiği gibi barış, özgürlük ve eşitlik gibi söylemlerle tüm insanlığı etkileyecek nihaî bir uyumluluk getirmemiş; aksine yeni ve aşırı ideolojik akımlar ile savaşa sebebiyet verecek yeni ittifakları doğurmuştur. Sonuçta insanlık için bir ilerleme gerçekleşmemiş hatta gerileme, bozulma ve kaos ortamları yeniden ve yeniden üretilmiştir.

## 5 Sonuç

Çalışmalarında ve analizlerinde 'tarihin sonu'na atıfta bulunan Kant, Hegel ve Comte'un ilerlemeci yaklaşımları detaylı incelendiğinde bu düşünürlerden hiçbiri, en yüksek ideal olarak gördükleri evrensel dünya devletinin nasıl bir yer olacağı ve bu ideale hangi yolları kat ederek ulaşılabileceği hakkında net bir görüş bildirmemişlerdir. Onlar, tarih tasarımı yaparken; değişken insan doğasını ve öznel eylemlerini anlamadan doğa bilimlerinde olduğu gibi değişmeyen katı yasalarla açıklama yanılışına düşmüşlerdir. Bu nedenle onların tümevarımcı yaklaşımları, sağlam bir temelden yoksun olmakla eleştirilmektedir. Öte yandan Marx ve Fukuyama, tarihin sonu olarak kavramsallaştırdıkları varsayımlarında ulaşılmak istenen nihaî hedefe yönelik daha somut çıkarımlarda bulunmuşlardır. Bu bağlamda Marx, tarihi bütünüyle ezilen sınıfın yabancılaşması ve bu yabancılaşmadan kurtulma süreci olarak açıklar. Marx'a göre yabancılaşma sorununu çözecek olan *komünizm*, tarihin sonunu getirecektir. Dolayısıyla Marx, ulaşılabilecek en yüksek ideal olarak komünizmi görmektedir. İçinde bulunulan kapitalist toplumdaki komünist topluma nasıl geçileceği noktasında ise yapılması gerekenleri tek tek sıralamaktadır.

Diğer taraftan Fukuyama, çizgisel/ilerlemeci tarih anlayışından yola çıkarak geliştirdiği "*Tarihin Sonu*" tezini, Aydınlanma döneminde tarihin sonunun geldiğini ilan eden Hegel'e dayandırmakla işe başlar. Yirminci yüzyıl sonlarına rastlayan Soğuk Savaş sonrası dönemde artık insanlığın gelebileceği en üst noktaya yani sona geldiğini söylemiştir. Ulaşılabilecek nihaî sonun *mutlak evrensel akıl* olduğunu ve ulaşılabilmek istenen özgürlüğün ise yalnızca ahlak ve hukuk düzeniyle var olabileceğini savunan Hegel'in aksine Fukuyama, Batı medeniyetinin en önemli temsilcisi olarak gördüğü çağdaş Amerika'nın *liberal demokrasi* anlayışını tarihteki en mükemmel aşama olarak nitelendirmiştir. Fukuyama, hayali kurulan bu toplumsal düzene varıldığında tarihin de sonunun gelmiş olacağına inanmış görünmektedir. Sonuç olarak Marx ve Fukuyama'nın tarih tasarımları, Kant, Hegel ve Comte'da olduğu gibi yalnızca soyut, genelleyici ve biçimsel tasvirlerden oluşmamakta; ekonomik ve siyasi kaygılardan temellenen somut çıkarımlarla ortaya konmaktadır.

Esasında yirminci yüzyıl sonlarına kadar etkili olan ilerlemeci tarih yaklaşımının *sonlu* bakış açısı, kendi içinde birtakım ideolojik gerekçelerden beslenmektedir. Nitekim bu görüşlerin her biri, Batılı düşünürlerle aittir ve dikkatli incelendiğinde kendi dönemlerinde mevcut ideolojiyi ve toplumsal düzeni meşru kılma ve sonraki süreçlerde de ideolojilerini küresel düzeyde sürdürülebilirlik çabasının birer ürünü niteliğindedir. Dolayısıyla Aydınlanma ile birlikte özellikle Kant ve Hegel önderliğinde güçlenen ve takip eden süreçte Comte, Marx ve Fukuyama'nın düşünceleriyle taraftar bulan ilerlemeci tarihsel yaklaşım, Batı merkezli evrensel bir dünya devleti yaratma arzusunda.

Çizgisel/ilerlemeci anlayışın aksine döngüsel tarih anlayışını savunan İbn Haldûn, Vico ve Toynbee, çok farklı zamanlarda ve uzak coğrafyalarda yaşasalar da insan toplumları hakkında benzer düşünceler geliştirmişlerdir. İlk defa tarihsel olguları metodolojik düzlemde ele alan on dördüncü yüzyıl düşünürü İbn Haldun, tarihin doğada olduğu gibi sürekli ileriye doğru gelişen ve evrimleşen bir içeriğe sahip olmadığını savunmuştur. Çünkü ona göre tek ve bütünlüklü bir yapı ihtiva etmeyen tüm tarihsel süreç, farklı kültür ve medeniyetlerin sürekli yinelenen kuruluş, yükseliş ve çöküş dönemlerinden meydana gelmektedir. Diğer taraftan dil, gelenek, hukuk ve siyaset gibi toplumsal dinamiklerle tarihin inşa edildiğini savunan Vico, İbn Haldun'a benzer biçimde insanlığın farklı kültürler ve medeniyetler halinde var olduğunu ve bir döngüyle yükselip battığını dile getirmektedir. İbn Haldun, yükselen medeniyetlerin rehavete kapıldıkça kendi sonunu hazırladığını söylerken; Vico ise medeniyetlerin batma nedenini insan doğasının doyumsuzluğu ile açıklamıştır.

Tarihsel süreçleri insan ilişkileri bağlamında inceleyen Toynbee ise medeniyetleri çöküşe sürükleyen sebeplerin içsel çözümler olduğunu söyler. Bu bağlamda Toynbee, aidiyet hissettiği Batı medeniyeti üzerinde sıklıkla durmaktadır. Çağdaş medeniyetler nazarında diğerlerinden üstün tuttuğu Batı medeniyetini içine düştüğü manevî buhrandan kurtaracak olanın Doğu medeniyetleri

olduğu iddiasındadır. Toynbee, Doğu'nun dinî, insanî ve ahlakî öğretilerinin; hiçbir ayırım gözetmeden tüm insanlık adına daha adil bir içeriğe sahip olduğu kanaatindedir. Döngüsel tarih anlayışının önemli temsilcilerinden olan Toynbee, ilerlemeci anlayışın temsilcilerine benzer biçimde Batı'nın kendi önderliğinde evrensel bir dünya devleti kurmasını hayal etmektedir. Ancak Batı, emperyalist ve sömürgeci bir zihniyetle değil hoşgörü siyasetiyle diğer kültürleri sürece dahil ederek kendi liderliğini ilan etmelidir.

Tarih tasarımı farklı medeniyetler üzerinden yapan ancak Batı medeniyetini yücelten Toynbee, Annales Tarih Okulu temsilcilerinden olan Braudel'in eleştirilerinin odağı olmuştur. Braudel, bütüncül ve çoğulcu bir yaklaşımla, yeryüzünde varlık alanı bulan her bir medeniyetin tarih sürecine iktisat, coğrafya ve zihniyet yapılarıyla etki ederek değişime sebep olmaktadır. Temsilcisi olduğu Annales Okulu'nda *insan doğası bilimi* olarak nitelendirilen tarih bilimi, doğa bilimlerinden farklı olarak insan ilişkilerini ve eylemlerini değişmeyen yasalarla açıklamaya çalışmaz. Bu nedenle Braudel, tarihte değişime etki eden çok çeşitli olayların sonuçlarıyla değil sebepleriyle ilgilenmiştir. Ona göre tarih; tüm zamanları içine alan tüm medeniyetlerin toplamıdır. Bu nedenle tek bir medeniyetin tarihini yücelterek diğerlerini yok saymak, tarihteki pek çok gerçekliği de yok saymak anlamına gelmektedir.

Batı medeniyetini ilerlemenin kaynağı, diğer medeniyetleri ise 'Batı medeniyetinin etkisindeki diğerleri' şeklinde ele alarak yok sayan anlayışı reddeden Huntington, sadece tek bir medeniyet fikrini dayatan Batı'nın evrensel bir medeniyet olamayacağı kanaatindedir. Huntington, neredeyse Batı olmamak dışında hiçbir ortak noktası bulunmayan birçok medeniyetin var olduğu ve kültürel süreçler ele alındığında 'tarihin birliği' varsayımının gerçek dışı bir varsayımdan öteye gidemeyeceği görüşündedir. Huntington, ele aldığı konuya açıklık getirmek adına; "*Şayet evrensel bir medeniyet olarak Batı medeniyetinden söz ediliyorsa niçin Hıristiyanlık, bugün hala tek evrensel din değildir?*" ya da "*Niçin İngilizce, evrensel bir dünya dili olamamıştır?*" gibi sorularla çarpıcı değerlendirmelerde bulunur.

Huntington'a göre Batı; artık kendisi dışındaki diğerlerinin (!) varlığını kabul etmeli, onların farklılıklarını ve biricikliğini kabul etmeli, onları anlamaya çalışmalı, kapsayıcı bir dil geliştirerek ilişkileri en sağlıklı düzeye getirmelidir. İşte tüm bunlar, bir boyutuyla Batı'yı içine düştüğü yanılığdan ve karmaşadan kurtarabilecektir. Aslında "*Medeniyetler Çatışması*" teziyle Huntington, eski gücüne tekrar kavuşmasını istediği Batı'nın bir özeleştirisini yapmaktadır. Dolayısıyla Huntington'un Batı medeniyetine karşı diğer medeniyetleri savunmak, onların haklarını korumak gibi bir gayesi yoktur. O, Batı'nın küresel ekonomi, küresel politika ve küresel kültür zemininde yeniden etkin konuma ulaşması için yapılması gerekenleri sıralamaktadır. Bu bağlamda Batı medeniyetinin diğer medeniyetlerle yüksek empati geliştirmesi şarttır.

Sonuç olarak bu iki tez özelinde farklı tarihsel yaklaşımlar kıyaslandığında; Batı medeniyetinin belirttiği ilerlemecilik fikrinin artık *Batı'nın gerilediği* gerçeğini gizlemek dışında bir işlevi bulunmadığı düşünülmektedir. Şimdiye kadar gerek güçlü ekonomisi gerek teknolojik donanımı ve bilgi birikimi ile dünyaya hükmeden Batı, küresel süreçlerin her coğrafyaya etki etmesiyle birlikte Batı dışındakileri de güçlü öznelerle dönüştürmeye başlamıştır. Bu nedenle tarih, artık Batı'nın her şartta kontrol edemediği bir sürece evrilmiştir. Modernleşmenin aşılarak postmodernleşmeye evrildiği bugünlerde Batı dışındaki medeniyetler de öne çıkmakta; uluslararası arenada söz sahibi olmaktadır. Artık yerel kültürler, uluslararasılaşmış ve küresel süreçlerin önemli belirleyicileri olmaya başlamıştır. Batı dışı medeniyetler, artık gerekli gördüğünde Batı'ya karşı birleşerek hareket edebilmektedirler. Yani Batı'dan yayılan kültürel hegemonya, artık eski gücünü kaybetmeye yüz tutmuştur. Bugün, Batı merkezli teknolojik gelişmeler bile Batı medeniyetinin ilerlediği fikrini kanıtlamaya yetmemektedir. Nitekim uzunca bir süredir Batı; ekonomisi, teknolojisi, silah sanayi ile dünyada, küresel ölçekte ses getiren iç savaşların, toplama kamplarının, etnik kıyımların, ekonomik krizlerin başlatıcısı ve tüm bu süreçlerin idarecisi konumunda görülmektedir. Bu nedenle özellikle Soğuk Savaş döneminin tecrübelerinden yola çıkıldığında; Batı Avrupa'nın ve Amerika'nın ilerlemenin ve gelişmenin temel yönlendiricisi olma hürriyetini gitgide kaybettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

**Hakem Değerlendirmesi:** Dış bağımsız.

**Çıkar Çatışması:** Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

**Finansal Destek:** Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

**Peer-review:** Externally peer-reviewed.

**Conflict of Interest:** The author declares no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

**Grant Support:** The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

---

### Kaynakça/ References

- Atasoy, F. (2017). *Sorokin'in tarih felsefesi*. Ankara: Net Kitaplık Yayıncılık.
- Aysevener, K. (2001). *Collingwood'un tarih felsefesi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Aysevener, K. (2015). *Tarih felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Braudel, F. (1992). *Tarih üzerine yazılar* (Çev. M. A. Kılıçbay). İstanbul: İmge Kitabevi.
- Braudel, F. (1996). *Uygurlukların grameri* (Çev. M. A. Kılıçbay). İstanbul: İmge Kitabevi.
- Carr, E. H. (2002). *Tarih nedir?* (Çev. M. G. Gürtürk). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Collingwood, R. G. (2000). *Tarih felsefesi üzerine denemeler* (Çev. E. Özvar). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Collingwood, R. G. (2023). *Tarih tasarımı* (Çev. K. Dinçer). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Comte, A. (1830-1842). *Cours de philosophie positive*. Volume: IV, Paris.
- Fukuyama, F. vd. (2005). *Tarihin sonu mu?* (Der. M. Aydın ve E. Özensel). Ankara: Vadi Yayınları.
- Goldmann, L. (1983). *Kant felsefesine giriş* (Çev. A. Timuçin). İstanbul: Metis Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (2016). *Tarih felsefesi* (Çev. A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Hegel, G. W. F. (2020). *Tarihte akıl* (Çev. Ö. Sözer). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Horkheimer, M. (1998). *Akıl tutulması* (Çev. O. Koçak). İstanbul: Metis Yayınları.
- Huntington, S. P. (2015). *Medeniyetler çatışması ve dünya düzeninin yeniden kurulması* (Çev. C. Soydemir ve M. Turhan). İstanbul: Okuyan Us Yayınları.
- Işık, S. (2018). Akideden mite: Antikite'den 20. yüzyıla ilerleme kavramı. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 1(17), 15-31.
- İbn Haldun. (2004). *Mukaddime* (Cilt: 1) (Çev. H. Kendir). İstanbul: Yeni Şafak Yayınları.
- Kant, I. (1989). *Saf aklın eleştirisi* (Çev. İ. Z. Eyuboğlu). Ankara: Say Yayınları.
- Kant, I. (2006). İnsanlık tarihinin tahmini başlangıcı (Çev. M. Bal ve G. Ateşoğlu). *Tarih Felsefesi Seçme Metinler* içinde. İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.
- Kumru, C. (2018). Huntington'ın 'medeniyetler çatışması' üzerine değerlendirmeler. *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(24), 603-614.
- Marx, K. (1986). *Kapital* (Cilt: 1) (Çev. A. Bilgi). Ankara: Sol Yayınları.

- Marx, K. (2017). *Felsefe incelemeleri* (Çev. C. Eroğlu). İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. ve Engels, F. (2018). *Komünist manifesto* (Çev. T. Bora). Ankara: İletişim Yayınları.
- Özlem, D. (2012). *Tarih felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap Yayınevi.
- Rızvanoğlu, E. (2013). Çizgisel tarihe karşı çıkışları bağlamında Spengler ve Toynbee'nin döngüsel tarih yaklaşımları. *Kaygı: Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (20), 239-252.
- Salvadori, M. L. (2008). *Progress: can we do without it?* London: Zed Books.
- Şentürk, R. (2006). Medeniyetler sosyolojisi: Neden çok medeniyetli bir dünya düzeni için yeniden İbn Haldûn? *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (16), 89-121.
- Toynbee, A. (1978). *Tarih bilinci* (Çev. M. Belge). İstanbul: Bates Yayınları.
- Toynbee, A. (1991). *Medeniyet yargılanıyor* (Çev. U. Uyan). İstanbul: Ağaç Yayınları.
- Toynbee, A. (1992). *Change and habit-the challenge of our time*. Oxford: Oneworld Publication Press.
- Vico, G. (2007). *Yeni bilim* (Çev. S. Önal). Ankara: Doğu Batı Yayınları.